

Олена Горецька,

кандидат психологічних наук, доцент
Бердянського державного
педагогічного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТЕРПИМОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У психолого-педагогічній літературі чинне місце займає вивчення проблеми особистості майбутнього учителя: його спрямованість, професійні якості та компетентності, педагогічні здібності, специфіка спілкування, тип ставлення до дітей тощо. Саме учитель початкових класів закладає підґрунтя для становлення світогляду, соціальної поведінки, ціннісних орієнтацій, морально-етичних ідеалів, компетентності в різних сферах життєдіяльності учнів.

Дослідники визначають безпосередній вплив специфіки взаємодії учителів з учнями, особливостей їх спілкування на психічний та соціальний розвиток останніх, стверджують, що спілкування учителів з дітьми передбачає насамперед взаєморозуміння між учасниками цього процесу, завдяки чому вони не просто узгоджують свої дії, між ними встановлюється близькість і прихильність [1; 2; 5].

Отже, ця ідея співзвучна з гуманістично спрямованими сучасними орієнтирами у навчанні та вихованні підростаючого покоління, що визначають стратегію взаємодії у системі «учитель-учень» як особистісно зорієнтовану, спрямовану на створення атмосфери прийняття, підтримки, взаєморозуміння; використання діалогічної стратегії спілкування як основи суб'єкт-суб'єктної взаємодії; дотримання відкритості, щирості, поваги, адекватної вимогливості, конгруентності, співучасті, толерантності у взаєминах; використання оптимальних засобів виховного впливу.

Однією з важливих умов становлення майбутнього фахівця є впровадження у процес спілкування особистісно орієнтованого підходу, який забезпечує більш глибоке розуміння, пізнання особистості, її самобутності, і на цій основі – її гармонійний розвиток.

І.Д. Бех визначає конкретні принципи побудови цього підходу у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії між учнем і учителем, найважливішими з яких є: розуміння (співчутливе, емпатійне ставлення і готовність прийняти дитину повністю); визнання (право особистості бути собою, індивідуальністю, обіймати власну позицію стосовно певних явищ, ситуацій і проблем); прийняття особистості (безумовне позитивне ставлення до особистості незалежно від того, задовольняє вона очікування чи ні; визнання того, що інша особа має право бути такою, якою вона є) [1, с. 47].

Реалізація означених принципів у спілкуванні з учнями передбачає наявність у майбутніх учителів такої особистісної якості як терпимість.

Терпимість/нетерпимість як стиль особистості виявляється у виховній тактиці педагогів. У деяких випадках вони свідомо відбирають адекватні, відповідні ситуації способи взаємодії та методи навчання і виховання дитини, аналізуючи їх і міркуючи над ними. Однак часто ми спостерігаємо неадекватне ставлення учителів до дитини, неефективне спілкування, яке призводить до формування в дітей комплексів неповноцінності, неврозів, неусвідомленої ворожості, почуття тривоги, провини, низької самоповаги, труднощів у побудові теплих стосунків з іншими, можуть призвести до формування певних патологічних рис особистості та девіантної поведінки. Таким чином, учительська позиція з погляду її терпимості/нетерпимості має вирішальне значення у формуванні характеру й поведінки дитини [2].

Психологічне трактування проблеми формування терпимого ставлення до дітей вимагає насамперед розгляду вихідного поняття «терпимість», яке часто заміняють синонімом «толерантність».

Щоб з'ясувати відмінність понять, розглянемо їх етимологічне коріння. Згідно зі «Словником практичного психолога» «толерантність» розглядається як відсутність або послаблення реагування до несприятливих факторів у результаті зниження чутливості до їх дії [8, с. 701]. У «Новому словнику іншомовних слів» дається таке визначення: толерантний – поблажливий, терпимий до думок, поглядів, вірувань інших, здатний переносити несприятливий вплив [3, с. 762]. С. Ожегов додає такі уточнення: «Терпимість – терпиме ставлення до чого-небудь. Терпимий – такий, що може терпіти, з яким можна миритися; що вміє без ворожнечі, терпляче ставитися до чужої думки, характеру» [4, с. 731].

Проблема толерантності достатньо повно розкрита у філософії, етиці, однак у психології проблема вивчення поняття «терпимість» має коротшу історію. Одним з перших, хто звернув увагу на цю проблему, був Г. Олпорт, який вважав терпимість як важливу характеристику особистості людини, що включає в себе: відповідальність, здатність до емпатії, автономність, почуття гумору. Також автор виділяв два типи людини: толерантний – вільний, доброзичливий, здатний до співпраці, рефлексії; інтолерантний, який характеризується перенесенням відповідальності на інших, відсутністю співчуття, прагненням до влади, критичністю, авторитаризмом [9].

Один із лідерів гуманістичного напрямку К. Роджерс підкреслював, що лише дбайливе ставлення до особистого «Я» кожної дитини без авторитарного тиску з метою кардинально його змінити, розуміння й прийняття дорослими дитини такою, якою вона є, робить процес формування «Я» особистості результативним. Учений вважав, що гуманність – це справедливість, доброзичливість і чуйність, поєднання довіри і поваги до дитини з розумною та тактовною

вимогливістю. Терпимість автор визначав як відсутність надмірності [7].

Існує певна традиція розуміння слова «терпимість», адже до середини минулого століття воно трактувалося як пасивна позиція: терпіти – уступати комусь. Сучасне слово «толерантність», хоча й використовується як синонім «терпимості», несе в собі інший зміст. Толерантність можна розглядати як активну соціальну позицію, до якої людина приходиться добровільно й свідомо. Поняття «толерантність» і «терпимість» об'єднує ситуація їх актуалізації: не збігаються оцінки, вірування, думки, поведінки одних з очікуваннями, думками, оцінками інших. Однак ці поняття мають і суттєві відмінності. Так, провідною функцією толерантності є адаптивна, тобто толерантність дає можливість пристосуватися до несприятливих умов. Терпимість виконує й активну функцію: дає можливість людини змінити поведінку іншого, не тиснувши на нього.

Ще однією суттєвою відмінною є психологічні механізми, які лежать в основі цих понять: терпіння і прийняття. Провідним психологічним механізмом виникнення толерантності є терпіння. Суть терпіння як механізму полягає в стримуванні імпульсивних станів і дій. У основі терпіння лежать такі вольові якості особистості: витримка, самовладання й самоконтроль. Терпіння як психологічний механізм дає можливість знизити чутливість до несприятливих факторів. Провідним механізмом терпимості виступає прийняття. Його сутність полягає в здатності особистості включати іншого у свій індивідуальний простір шляхом розуміння, емпатії й ідентифікації. Прийняття оточуючих сприяє розуміння, яке за своєю суттю є здатністю бачити причини вчинків, вибудовувати й пояснювати логічні ланцюжки поведінки іншої людини, убачати за всім цим глибинні мотиви. Особливу роль в цьому процесі відіграє емпатія. Вона дозволяє за допомогою співчуття, співпереживання, сприяння встати на позицію іншої людини, емоційно проникнути в її внутрішній світ, підсилити або послабити його переживання. Ідентифікація передбачає розуміння іншої людини через усвідомлене чи неусвідомлене ототожнювання її із собою [2, с. 201–203].

Одним із центральних для психології є питання про те, яку роль відіграє терпимість у взаємодії людини з цілим світом та іншими, якими є її функції. Опираючись на роботи В. Петрицького, виділяємо наступні функції терпимості: комунікативна функція, що надає можливість подолати бар'єри спілкування, вибудувати його в руслі взаєморозуміння; орієнтовно-евристична, котра дозволяє обрати оптимальну тактику взаємодії в умовах розбіжності поглядів, думок, позицій; гносеологічна функція, яка припускає можливість пізнання протилежної сторони, переконатися в істинності або хибності власної думки; прогностична, що дає можливість прогнозувати наслідки взаємодії; превентивна, котра спрямована на попередження можливих ускладнень у розумінні й

поведінці взаємодіючих сторін; синдикативна функція, роль якої полягає у об'єднанні різних груп людей; трансляційна, що необхідна для виконання спільної діяльності, незважаючи на відмінність поглядів, симпатій та антипатій; адаптивна функція надає можливість пристосування до несприятливих факторів, які виражаються у відмінностях поглядів, позицій, відносин; активна функція як здатність змінювати думки й позиції іншого, змінюватися самому під впливом протилежної сторони; конгруентно-емпатична функція розглядається як комбінація внутрішньої волі й самодостатності зі здатністю емпатійного розуміння та прийняття іншого [5].

Виходячи з діяльнісного підходу в психології, можна припустити існування наступних компонентів психологічної структури терпимості (терпимого ставлення): мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий і поведінковий [6, с. 203].

Мотиваційно-ціннісний компонент терпимого ставлення пов'язаний із загальнолюдськими цінностями, які визначають значиму складову позиції ненасильства, мотиви допомоги, співробітництва, любові, щирості, доброзичливості та інше. Когнітивний компонент терпимого ставлення виражається в умінні зрозуміти, що відбувається, встановити причинно-наслідкові зв'язки, мотивацію протилежної сторони. Емоційно-вольовий компонент полягає в умінні або невмінні долати дратівливість, невитриманість, проявляти самоконтроль і здатність до саморегулювання, а при роботі над собою виявляється в емпатії, любові, повазі, зацікавленості у стосунках з іншими. Поведінковий компонент виявляється при терпимому ставленні як співпраця, а при нетерпимому – як протилежні їй форми поведінки: диктат, вимога, маніпулювання, докори, накази тощо.

Отже, терпимість є найважливішою характеристикою людини, що дає можливість будувати стосунки з іншими на основі взаєморозуміння, прийняття, відмови від примусу в різних його формах. Вона виступає як один з моральних орієнтирів, невід'ємна частина культури спілкування, тобто від ступеня володіння даною якістю майбутніми педагогами залежить ефективність навчально-виховного процесу, психологічне здоров'я дитини, його емоційне благополуччя.

Проте (за результатами дослідження В.Г. Маралова, І.А. Бучилової, Н.В. Макарової, О.Ю. Клепцової) учителі частіше демонструють суперечливе ставлення до учнів, нестійкість стилю спілкування, непослідовність власних дій щодо дитини, використовують неефективні шляхи вирішення проблемних ситуацій та неконструктивні засоби спілкування (заборона, маніпулювання, моралізування, погрози, жорсткий контроль тощо). Більшість із них характеризує стосунки з учнями як емоційно напружені, а оцінка власної діяльності часто має негативний характер. Також значна частина учителів у процесі спілкування з учнями використовує неефективне спілкування

(авторитарно-монологічний стиль, Ти-повідомлення, маніпулятивне слухання), не усвідомлюючи впливу обраного стилю спілкування на розвиток особистісних рис дитини, не виявляючи поваги, терпимості, уважності; емоційно дистанціюються від неї, схильні нав'язувати власні думки, обмежувати ініціативність учнів, ставляться до них як до об'єкта взаємодії. Було доказано, що педагоги з високим рівнем терпимості мають низький рівень дратівливості, агресивності; емоційно стабільні, стримані, емпатійні, асертивні, впевнені у собі й здатні протистояти стресовим ситуаціям.

За результатами дослідження ми бачимо, що необхідно визначити психологічні умови, які б сприяли формуванню у майбутніх педагогів терпимого ставлення до дітей. До них відносять: розвиток здібності до прийняття дитини такою, якою вона є (розуміння, об'єктивна оцінка, емпатія, асертивність); розвиток здібності до терпіння (витримка, самовладання, самоконтроль); культивування ідеї не насилля, гуманізму як загальнолюдської цінності.

Ефективним засобом реалізації даного комплексу умов є проведення тренінгу, який включає мотиваційно-ціннісну, раціональну, афективну, вольову, поведінкову стадії, та спрямований на розвиненість перцептивно-рефлексивних умінь майбутніх педагогів (ідентифікації, емпатії, рефлексії); ступінь готовності до безумовного прийняття дитини, позитивного ставлення до неї, співучасті; рівень сформованості умінь і навичок ефективного використання різноманітних засобів спілкування, встановлення суб'єкт-суб'єктних взаємин, застосування конструктивних стратегій взаємодії й ефективних засобів виховного впливу.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання / Іван Дмитрович Бех : [науково-методичний посібник]. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Зимбули А. Е. Почему терпимость и какая терпимость? / А.Е. Зимбули // Вестник СПбГУ. – 1996. – № 3. – С. 14–17.
3. Новий словник іншомовних слів / [уклад. і перекл. О.М. Сліпушко]. – К. : Аконті, 2007. – 848 с.
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Сергей Иванович Ожегов. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – 846 с.
5. Петрицкий В. А. Толерантность – универсальный этический принцип / В.А. Петрицкий // Известия СПб лесотехнической академии. – СПб., 1993. – С. 139–151.
6. Психологические особенности ориентации педагогов на личностную модель взаимодействия с детьми / [Маралов В.Г., Бучилова И.А., Клепцова Е.Ю. и др.] ; под ред. В.Г. Маралова. – М. : Академический проект : Парадигма, 2005. – 288 с. – (Психологические технологии).
7. Роджерс К. Взгляд на психиатрию. Становление человека / Карл Роджерс. – М., 1994. – 480 с.
8. Словарь практического психолога / [сост. С.Ю. Головин]. – Минск :

Харвест, 1998. – 800 с.

Allport G.W. The nature of Prejudice / Gordon Willard Allport. – London-Amsterdam, 1979. – P. 189–205.